Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

**Кваліфікаційна робота**
**на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»**

з теми: **Методичні аспекти вивчення Кримської війни 1853-1856 рр. у закладах загальної середньої освіти**

Виконав: здобувач вищої освіти
ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
предметної спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
заочної форми здобуття вищої освіти
групи IstP1-B22z
**Дмитро ЧІБІР**

Керівник: **Задорожнюк А. Б.**, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України

Рецензент:_____
_____

Кам'янець-Подільський, 2026 р.

# ЗМІСТ

Вступ ..... 3

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерела ..... 6

РОЗДІЛ 2. Причини, хід і наслідки Кримської війни. ..... 18
2.1. Розстановка сил напередодні війни. ..... 18
2.2. Хід російсько-турецької війни ..... 22
2.3 Умови Паризького мирного договору. ..... 33

РОЗДІЛ 3. Вивчення подій Кримської війни у закладах загальної середньої освіти ..... 38
3.1 Висвітлення війни в шкільних підручниках ..... 38
3.2 Методичні акценти вивчення теми в школі 42

ВИСНОВКИ ..... 45

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ ..... 48

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Кримська війна стала визначною віхою в історії XIX ст., яка суттєво трансформувала політичний, соціальний і військовий ландшафт як на регіональному, так і на глобальному рівні, а також виступила прототипом масштабніших конфліктів, що охопили Європу в XX ст. Вона мала далекосяжні наслідки для балансу сил у Європі, виявила слабкість Російської імперії та зумовила перегляд союзницьких відносин між великими державами. Наслідки війни вплинули на динаміку модернізаційних процесів у Російській імперії, зокрема на скасування кріпосного права та проведення реформ місцевого самоврядування, судової системи й освіти.

Особливе значення має той факт, що Кримська війна стала першою «медійною війною», яка радикально змінила сприйняття воєнних конфліктів у суспільній свідомості. Дослідження Кримської війни є актуальним у контексті сучасної російсько-української війни. Аналогічно до подій XIX ст., сучасна російська агресія спрямована на дестабілізацію мирного порядку в Європі шляхом спроб анексії суверенних територій.

**Актуальними** залишаються питання, пов’язані з вивченням подій тієї війни здобувачами загальної середньої освіти та розумінням їх сучасниками. Саме Кримська війна продемонструвала європейській спільноті той факт, що імперська Росія в дипломатії та політиці визнає лише мову сили.

**Об’єктом дослідження** є події Східної війни 1853-1856 рр. на території України.

**Предметом дослідження** є вивчення Кримської війни 1853-1856 рр., акценти трактування подій у закладах загальної середньої освіти.

**Хронологічні рамки дослідження** охоплюють період, протягом якого тривали військові дії Східної війни, – від 1853 р. до 1856 р.

**Мета дослідження** полягає у тому, щоб на основі комплексного та об’єктивного аналізу, критичного опрацювання здобутків історіографії дослідити причини виникнення конфлікту, хід воєнних дій та результати війни для українських земель, з’ясувати акценти висвітлення подій війни в

шкільних підручниках історії України. Для досягнення поставленої мети автор ставив перед собою такі **завдання:**

– з’ясувати стан наукової розробки теми та дослідити наявну джерельну базу;
– проаналізувати політичне та соціально-економічне становище держав – учасників збройного конфлікту на середину XIX ст.;
– дослідити хід військових дій та з'ясувати наслідки для українських земель підписання Паризького мирного договору;
– простежити специфіку вивчення подій Кримської війни у закладах загальної середньої освіти, висвітлення подій війни в шкільних підручниках та методичні акценти засвоєння матеріалу.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає у тому, що на основі вивчення широкого кола джерел та історичної літератури, досліджено події Кримської війни, з’ясовано їх висвітлення в шкільному курсі історії, з’ясовано методичні акценти проблеми.

**Практичне значення одержаних результатів** полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при написанні монографічних праць та проведенні історико-краєзнавчих студій, а також при підготовці лекцій, спецкурсів, проведенні семінарських і практичних занять у шкільній і вузівській роботі. Результати дослідження можуть також стати основою для подальших глибших, узагальнюючих наукових розробок з питань регіональної історії України.

**Методологічною основою** дослідження слугують принципи історизму та наукової об’єктивності, що базуються на пріоритеті задокументованих фактів.

У роботі комплексно використано проблемно-хронологічний і аналітико-статистичний методи, а також метод наукової критики історичних джерел. Аналітико-синтетичний метод застосований при вивченні джерел і літератури, здійсненні теоретичних висновків, проблемно-хронологічний – при викладі фактів в хронологічній послідовності, статистичний – при

складанні таблиць і обробці цифрових даних. Застосування методу систематизації та узагальнення дало змогу зробити загальні висновки за результатами дослідження.

**Структура роботи** визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

## РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерела

Огляд літератури, присвяченої Кримській війні 1853–1856 рр., охоплює як класичні історичні праці та мемуари сучасників подій, так і новітні дослідження, у яких переосмислюються роль України та глобальні наслідки цього конфлікту. Кримська війна належить до найбільш ґрунтовно задокументованих подій XIX століття, що знайшло відображення у широкому спектрі історіографічних джерел — від безпосередніх свідчень учасників до комплексних аналітичних праць. Історіографія війни репрезентує погляди всіх основних сторін конфлікту: російської, османської, британської та французької імперій.

Дослідження, присвячені війні 1853–1856 рр., створювалися переважно істориками держав-учасниць конфлікту або його сучасниками. Російську історіографію традиційно поділяють на три основні періоди: дореволюційний, радянський і сучасний. Загалом на характер досліджень суттєво впливали політична кон'юнктура та ідеологічні чинники, що зумовлювали прагнення авторів представити власні держави у максимально вигідному світлі напередодні та в ході війни. До формування військово-політичного блоку Антанти на початку XX ст., яке фактично означало примирення більшості учасників Кримської війни (за винятком Османської імперії), у російській історичній літературі основну відповідальність за розв'язання конфлікту покладали на Велику Британію [1; 12; 21; 55]. Натомість після укладення франко-російського союзу 1891–1893 рр. російсько-французькі відносини у працях дослідників висвітлювалися значно поміркованіше [6; 18; 22; 38]. У період Першої світової війни 1914–1918 рр., коли держави Антанти виступали союзниками у боротьбі проти Німеччини та Австро-Угорщини, звернення до суперечливих аспектів Кримської війни вважалося недоречним.

У радянський період, відповідно до марксистсько-ленінської методології, Кримську війну трактували як подію, що засвідчила «гнилість, безсилля та відсталість кріпосної Росії», а більшість історичних праць

характеризувалися тематичною та сюжетною одноманітністю [2–4; 15; 30]. Значний вплив на радянську інтерпретацію війни мали публіцистичні праці Ф. Енгельса та К. Маркса. Зокрема, Ф. Енгельс у статтях для англійської преси («Кампанія в Криму», «Боротьба в Криму» та ін.) різко критикував Російську імперію, тоді як К. Маркс аналізував стан британської армії та перебіг облоги Севастополя. Ідеї цих авторів були використані В. І. Леніним у його оцінках Кримської війни та російської армії, а згодом стали методологічною основою радянської історіографії.

Характерною рисою радянської історіографії стало зростання кількості публікацій у роки Другої світової війни та в повоєнний період. Незважаючи на те, що Кримська війна відбулася в імперську добу та завершилася поразкою Росії, радянське керівництво використовувало її історію для формування патріотичних настроїв у суспільстві й армії, акцентуючи увагу на героїзмі оборонців Севастополя. У 1939 р. було опубліковано працю А. Н. Лаговського «Оборона Севастополя. Кримська війна 1854–1855 рр.» [30], орієнтовану насамперед на командний склад радянської армії. У 1940 р. Я. І. Лінков представив дослідження селянського руху в період війни [32], а в 1945 р. М. С. Кровяков опублікував працю, присвячену участі моряків у бойових діях [28]. Водночас значного поширення набули біографічні нариси Н. В. Новікова [36] і С. Ф. Найди [33], присвячені адміралу П. С. Нахімову, образ якого героїзувався не лише в історичній науці, а й у художній літературі та мистецтві [16; 23; 28].

Саме радянська історіографія значною мірою сформувала героїчний пантеон Кримської війни, до якого увійшли віце-адмірал В. О. Корнілов, віце-адмірал П. С. Нахімов, контр-адмірал В. І. Істомін та інші військові діячі. Водночас їхні стратегічні та тактичні прорахунки у веденні бойових дій здебільшого залишалися поза критичним аналізом.

Важливе місце в радянській історіографії посідає двотомна праця академіка Є. В. Тарле «Кримська війна», видана упродовж 1941–44 рр. та неодноразово перевидана різними мовами [52–54]. Попри претензію на

фундаментальність, це дослідження містило низку дискусійних положень і недоліків. Уже в 1945 р. М. Яковлєв піддав працю критиці, звинувативши автора у недостатньо повному та некоректному висвітленні ключових питань війни [70]. Водночас професор Б. Самнер у журналі The Slavonic and East European Review охарактеризував дослідження Є. В. Тарле як «важливу і войовничу книгу», попри наявні недоліки [88].

У 1950-х роках радянські історики, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, продовжували наголошувати на класовому характері Кримської війни. Особлива увага приділялася питанням розвитку військового мистецтва, що було пов'язано з прагненням позиціонувати СРСР як наддержаву з глибокими військовими традиціями в умовах «холодної війни». У 1952 р. було опубліковано працю Л. Г. Безкровного «Російське військове мистецтво в Кримській війні» [3], а в 1953 р. І. В. Бестужов-Лада захистив дисертацію на аналогічну тему та згодом видав популярну працю про війну [5]. У 1955 р. Л. Горєв опублікував військово-історичні нариси «Війна 1853–1856 рр. та оборона Севастополя» [15].

У 1960–1980-х роках інтерес до історії Кримської війни в СРСР помітно знизився. У цей період переважали невеликі за обсягом статті, присвячені окремим вузьким аспектам конфлікту.

Після розпаду СРСР українські дослідники активізували роботу з історичними джерелами Кримської війни, що зберігаються в архівах, музеях та приватних колекціях України. Важливим кроком у розвитку вітчизняної історіографії стало видання у 2005 р. збірки статей під редакцією директора Державного архіву м. Севастополя В. В. Крестянікова, присвяченої 349-денній обороні Севастополя під час Кримської війни [17]. У 2006 р. співробітники Інституту історії України НАН України В. М. Волковинський та О. П. Реєнт опублікували монографію «Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни)» [10]. Провідними сучасними дослідниками цієї проблематики в Україні залишаються О. П. Реєнт [45–47] та В. І. Сергійчук [49].

Особливе місце у вітчизняній історії медицини посідає учасник оборони Севастополя, засновник військово-польової хірургії М. І. Пирогов. Відразу після завершення Кримської війни й донині опубліковано сотні праць як самого вченого, так і досліджень, присвячених його життю та діяльності [39–42; 67].

У період незалежності України, особливо в Криму, почали активно з’являтися дослідження, присвячені участі українського населення у Кримській війні, а також загалом цьому масштабному військовому конфлікту на українських землях XIX ст. [9; 29; 34; 44; 47; 48; 62–66]. Сучасні українські історики дедалі більше зосереджуються на критиці імперських міфів, зокрема концепції «героїчної оборони Севастополя», а також на вивченні впливу війни безпосередньо на українські території. Значна увага приділяється дослідженню ролі українців у складі армії, де частка вихідців з українських губерній у деяких військових підрозділах сягала 50–70 %, а також участі цивільного населення в організації постачання та ополчення. Окремим напрямом досліджень стали селянські рухи «Київська козаччина» (1855) та «Похід у Таврію за волею» (1856), що виникли як реакція на чутки про можливе звільнення селян від кріпацтва в обмін на військову службу. Переосмислюються також Севастопольська оборона та бомбардування Одеси як події, що відбувалися на території України.

На межі XX–XXI ст. російською мовою було видано низку монографій, у яких Кримська війна виступає центральним предметом дослідження або розглядається в ширшому історичному контексті. У цих працях автори намагалися переглянути усталені історичні міфи та стереотипи, пропонуючи нові інтерпретації й оцінки подій, подекуди сенсаційного характеру. Водночас навіть у новітніх дослідженнях участь українських земель та українського населення у війні висвітлюється недостатньо повно [71].

У російськомовній історіографії спостерігається відновлення інтересу до проблематики Кримської війни. Серед сучасних авторів варто відзначити серію праць військового історика С. Ченніка, присвячених Східній війні

1853–1856 рр. Однак ці видання радше належать до жанру популярних військово-історичних нарисів, ніж до академічних наукових досліджень [61].

Важливі дослідження з історії Кримської війни були опубліковані у другій половині XX ст. У 1959 р. американський історик Б. Д. Гуч видав листи французьких офіцерів – учасників Кримської війни, у яких відображено процес ухвалення рішень вищим командуванням [78]. У 1969 р. він також виступив редактором збірки праць, присвячених причинам Кримської війни [89], а ще раніше, у 1956 р., опублікував статтю з цієї проблематики в журналі The American Historical Review [77].

У 1961 р. було видано працю У. Б. Пембертона, присвячену головним битвам Кримської кампанії, стану армій, питанням медицини та логістики. Автор підкреслював, що всі сторони конфлікту зазнали величезних і значною мірою безрезультатних людських втрат [84]. У 1973 р. А. Сітон опублікував фундаментальне дослідження, присвячене історії обмундирування, озброєння та організації російської армії [86], а в 1974 р. аналогічну працю щодо британської армії підготував Дж. Б. Р. Ніколсон [83].

Праця французького історика Люка Моньє «Дослідження про походження Кримської війни», видана у Женеві в 1977 р. та заснована на широкому колі архівних джерел, зокрема архіві принца Наполеона (Наполеона Жозефа Шарля Поля Бонапарта), розглядає політику Наполеона III як одну з ключових причин Східної війни [82].

У 1981 р. французький історик Р. Гійємен опублікував працю, присвячену протистоянню Російської імперії та об’єднаних сил Франції, Великої Британії й Османської імперії. Автор аналізував, яким чином російська експансія була зупинена на підступах до Стамбула та Босфору [90]. Дослідження Р. Томаса певною мірою продовжило напрацювання А. Сітона, однак автор акцентував увагу на чинниках поразки російської армії, які раніше недостатньо враховувалися істориками. Серед них він називав значні відстані, незадовільний стан доріг та складні кліматичні умови. Водночас, на думку дослідника, навіть боєздатна армія не могла ефективно діяти за умов

консервативної системи управління та використання застарілого озброєння, що суттєво знижувало конкурентоспроможність російських військ порівняно з арміями союзників.

У 1991 р. Дж. Шеперд опублікував працю «Кримські лікарі: історія британської медичної служби у Кримській війні» [87], присвячену розвитку військової медицини та організації медичної допомоги британській армії.

Важливе значення для сучасної оцінки Кримської війни має дослідження французького історика Аллена Гуттмана, опубліковане в Парижі у 1995 р. [79]. Автор аналізує причини конфлікту, порівнює стан армій держав-учасниць та звертає увагу на величезні людські втрати, спричинені не лише бойовими діями, а й епідеміями холери, тифу, цинги, дизентерії, а також холодом і нестачею продовольства. Дослідник підкреслює неефективність командування армій в умовах використання новітніх засобів зв'язку, зокрема електричного телеграфу, та модернізованого озброєння – далекобійної артилерії, вибухових снарядів і нарізної стрілецької зброї. У підсумку А. Гуттман характеризує Кримську війну як «останню лицарську війну в європейській історії» [79, s. 16].

У 1999 р. британський військовий історик Т. Ройл у праці «Велика Кримська війна: 1854–1856» акцентував увагу на використанні нових видів озброєння, розвитку окопної війни навколо Севастополя та медичних інноваціях, які дозволили врятувати життя тисяч солдатів [85]. Дослідник дійшов висновку, що Кримська війна не розв'язала «східного питання», а лише створила передумови для подальших міжнародних конфліктів, зокрема Першої світової війни 1914–1918 рр.

Для ознайомлення з французьким і російським баченням подій Кримської війни важливе значення має видання «Кримська Іліада», опубліковане до 150-річчя війни Таврійським національним університетом ім. В. І. Вернадського [7; 29; 69]. До цієї ж річниці було підготовлено монографію, присвячену ролі України у Кримській війні [10], а також перекладено російською мовою низку найбільш відомих англомовних

досліджень сучасних істориків про одну з найбільших воєн XIX ст. [26; 59].

До 150-річчя початку Кримської війни було опубліковано три праці британського історика Яна Флетчера у співавторстві з професором Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Наталією Іщенко: «Кримська війна: зіткнення імперій», «Альмінська битва, 1854» та «Війна в Криму: ілюстрована історія» [74–76]. У цих роботах автори вперше здійснили спробу комплексно представити війну з позицій усіх сторін конфлікту. На відміну від багатьох праць, створених виключно на основі західних або російських джерел, автори поєднали матеріали британських і російських архівів, що дало змогу комплексніше висвітлити перебіг конфлікту.

У дослідженні розглянуто геополітичні передумови війни, дипломатичну боротьбу та процес укладення Паризького мирного договору 1856 р., а також детально проаналізовано ключові битви – Альмійській, Інкерманській, Балаклавській та на Чорній річці. Праця стала вагомим внеском у сучасну історіографію Кримської війни, оскільки дозволила представити конфлікт не лише як протистояння держав, а як зіткнення імперій, побачене очима учасників з обох сторін фронту.

Західна історіографія розглядає Кримську війну як перший масштабний конфлікт індустріальної епохи та важливий геополітичний феномен. У низці досліджень використовується термін «нульова світова війна», що підкреслює глобальний характер конфлікту, бойові дії якого охопили не лише Крим, а й Балтійське та Біле моря, а також Тихоокеанський регіон. У центрі уваги західних учених перебуває протистояння ліберальних держав, а саме Великої Британії та Франції з Російською імперією.

Серед найвідоміших сучасних дослідників варто виокремити британського історика Орландо Файджеса, автора праці «Кримська війна: остання хрестова експедиція», у якій акцент зроблено на релігійних аспектах конфлікту та трагічному досвіді пересічних солдатів [58]. Важливий внесок у дослідження морської стратегії війни зробив Ендрю Ламберт [31; 80–81],

який розглядає Кримську війну насамперед як масштабну морську операцію Великої Британії, спрямовану на підрив російської економіки та знищення її військово-морської могутності, а не лише як сухопутне протистояння на Кримському півострові.

Британія використовувала власне домінування на морі для блокади Російської імперії, руйнування її торговельних комунікацій та атак на прибережні фортеці. На думку Ендрю Ламберта, британська стратегія ґрунтувалася на поєднанні економічного тиску через морську блокаду та нанесення ударів по ключових стратегічних центрах Російської імперії. Облога Севастополя розглядалася ним не як спроба територіального завоювання, а як масштабна операція, спрямована на знищення Чорноморського флоту та його головної бази.

Ламберт наголошує, що на початку 1856 р. Велика Британія вже підготувала так звану «Велику Армаду» для масштабного наступу на Кронштадт. Саме загроза руйнування Санкт-Петербурга, а не падіння Севастополя, на його думку, змусила спочатку Миколу I, а згодом і Олександра II погодитися на принизливі умови Паризького мирного договору. Дослідник стверджує, що Росія зазнала серйозної поразки, не зумівши протистояти британській морській перевазі, що зрештою змусило її відмовитися від подальшої експансії в Європі. Крім того, Е. Ламберт критично оцінює традиційні «континентальні» підходи до інтерпретації Кримської війни, які надмірно концентруються на подіях під Севастополем та ігнорують успіхи британського флоту в Балтійському, Білому та Баренцевому морях [31, с. 368–369].

Значну увагу зарубіжна історіографія приділяє діяльності Флоренс Найтінгейл у період Кримської війни. Очолюючи загін медичних сестер у Скутарі (Османська імперія), вона здійснила масштабні реформи санітарних умов у військових шпиталях: організувала пральні та польові кухні, забезпечила поранених чистою білизною й покращеним харчуванням. Діяльність Флоренс Найтінгейл та М. І. Пирогова під час Кримської війни

стала переломним етапом у розвитку медицини, заклавши основи професійного сестринського догляду та сучасної військово-польової хірургії.

У передмові до другого видання «Кримська війна: британська велика стратегія проти Росії, 1853–1856» у 2011 р., Е. Д. Ламберт, аналізуючи роботи Я. Флетчера та Н. Іщенко, зауважив, що російські історики й надалі концентрують увагу переважно на бойових діях у Криму [81]. На його думку, навіть відкриття російських архівів не призвело до перегляду усталених концепцій, оскільки нові джерела часто інтерпретуються в межах застарілих підходів. Саме тому Е. Д. Ламберт критикував Я. Флетчера та Н. Іщенко за надмірне акцентування на Кримі як головному театрі воєнних дій [80, s. 16]. Ці міркування він продовжив у рецензії на книгу О. Файджеса «Кримська війна: історія» [73, s. 565–567].

Таким чином, зарубіжна історіографія Кримської (Східної) війни за понад півтора століття охопила надзвичайно широке коло проблем: від причин і наслідків конфлікту, дипломатії та бойових дій до розвитку медицини, логістики, використання новітніх видів озброєння, діяльності військових кореспондентів і становища біженців. Хоча більшість зарубіжних дослідників зосереджувалися насамперед на участі власних держав і армій у війні, їхні праці містять важливий матеріал щодо подій, які відбувалися на території України.

Порівняльний аналіз української та зарубіжної історіографії Кримської війни засвідчує відмінності у підходах до висвітлення цього конфлікту. Українські дослідники переважно зосереджують увагу на впливі війни на українські землі, соціально-економічних наслідках та селянських антикріпосницьких рухах, тоді як зарубіжна історіографія акцентує на питаннях глобальної геополітики, міжнародної дипломатії та військової стратегії. У вітчизняній історичній науці Східна війна розглядається насамперед як важливий чинник модернізаційних процесів і реформ 1860-х рр., тоді як західні історики трактують її як перший масштабний конфлікт індустріальної епохи, у якому активно використовувалися новітні технології,

зокрема телеграфний зв’язок і нарізна зброя. Відмінності простежуються і у виборі ключових історичних постатей: українська історіографія приділяє увагу українським козакам, матросу Петру Кішці та учасникам селянських виступів, тоді як зарубіжні дослідники зосереджуються на діяльності дипломатів і державних діячів, зокрема Наполеона ІІІ та королеви Вікторії.

У шкільному курсі історії України тема Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. вивчається у 9 класі. Основна увага приділяється перебігу воєнних дій та впливу війни на українські землі, які опинилися в зоні бойових дій або виконували функцію тилової бази Російської імперії. У підручниках підкреслюється роль українських губерній – насамперед Катеринославської, Херсонської та Таврійської – як головних районів забезпечення діючої армії. У цьому контексті висвітлюються реквізиції продовольства, худоби та фуражу, використання селянських підвід для транспортування військових вантажів і поранених, а також практика масового постою солдатів у будинках місцевого населення.

Важливе місце у шкільних підручниках займає питання участі українців у бойових діях. Наголошується, що значну частину особового складу російської армії та Чорноморського флоту становили вихідці з українських земель. Окремо згадуються герої оборони Севастополя – матроси Гнат Шевченко та Петро Кішка, а також участь Азовського козацького війська та народних ополчень.

Особлива увага приділяється селянським протестним рухам, відомим як «Київська козаччина» та «Похід у Таврію за волею». Ці події подаються як свідчення глибокої кризи кріпосницької системи. Селяни вірили, що вступ до козацьких формувань або переселення до Криму дозволить їм звільнитися від кріпосницької залежності. Поразка Російської імперії у війні розглядається як один із чинників, що прискорив необхідність проведення реформ, зокрема скасування кріпацтва у 1861 р.

Серед основних наслідків війни для українських земель у підручниках виокремлюються економічне виснаження південних регіонів, значні збитки

сільського господарства та активізація міграційних процесів після завершення бойових дій. Водночас підкреслюється, що поразка Російської імперії продемонструвала її технічну та соціально-економічну відсталість порівняно із західноєвропейськими державами – Великою Британією та Францією. Це стало поштовхом до модернізаційних реформ.

Загалом у сучасній українській освітній та науковій традиції Кримська війна розглядається як приклад того, яким чином глобальні імперські конфлікти впливали на українське суспільство, спричиняючи значні соціально-економічні втрати, але водночас стимулюючи внутрішні трансформації та процеси формування національного самоусвідомлення [8; 13; 43; 45; 50; 51; 57; 60; 69].

Отже, критичний аналіз, зіставлення та синтез опрацьованих джерел і наукової літератури дають підстави стверджувати про наявність достатньої джерельної та історіографічної бази для реалізації поставленої у дослідженні мети та виконання визначених завдань.

**Висновки до 1 розділу.**

Аналіз історіографії Кримської війни 1853–1856 рр. свідчить про значний науковий інтерес до цієї тематики як у вітчизняній, так і в зарубіжній історичній науці. Упродовж понад півтора століття сформувався широкий комплекс досліджень, присвячених причинам, перебігу та наслідкам війни, дипломатичному протистоянню держав, військовим кампаніям, розвитку медицини, логістики та військових технологій. Водночас історіографія війни значною мірою залежала від політичних та ідеологічних умов певної епохи, що впливало на оцінки подій, інтерпретацію ролі окремих держав і персоналій, а також на формування історичних міфів.

Радянська та російська історіографія розглядає Кримську війну крізь призму імперських ідеологічних концепцій, акцентуючи увагу на героїзації оборони Севастополя та діяльності російських воєначальників. У радянський період війна трактувалася як свідчення кризи кріпосницької системи та

відсталості самодержавної Росії, що відповідало марксистсько-ленінській методології. Водночас багато аспектів, пов’язаних із роллю українських земель і населення у війні, залишалися не дослідженими або розглядалися фрагментарно.

Сучасна українська історіографія значно розширила проблематику досліджень Кримської війни. Українські науковці дедалі більше зосереджуються на вивченні впливу війни на українські землі, ролі українців у війні, а також соціальних наслідків конфлікту. Особливу увагу приділено селянським рухам, економічному виснаженню південних регіонів України та переосмисленню оборони Севастополя й інших подій війни як складової української історії. Важливим напрямом сучасних досліджень стало спростування імперських історичних міфів та інтеграція українського досвіду Кримської війни у ширший європейський контекст.

Зарубіжна історіографія розглядає Кримську війну як важливий геополітичний конфлікт та першу масштабну війну індустріальної епохи. Західні дослідники приділяють значну увагу дипломатії, морській стратегії, технічним новаціям, розвитку військової медицини та глобальному характеру конфлікту. У працях сучасних британських, французьких та американських істориків Кримська війна постає не лише як регіональне протистояння за контроль над Чорноморським регіоном, а як подія, що суттєво вплинула на міжнародні відносини другої половини XIX ст. та стала одним із чинників майбутніх глобальних конфліктів.

# РОЗДІЛ 2. Причини, перебіг і наслідки Кримської війни

## 2.1. Розстановка сил напередодні війни

У середині XIX ст. Російська імперія перебувала у суперечливому становищі. З одного боку, вона суттєво відставала від провідних європейських держав за рівнем розвитку економіки, промисловості, транспортно-залізничної інфраструктури та сільського господарства, основою якого залишалося кріпацтво, що прогресивні сучасники нерідко прирівнювали до рабства. З іншого боку, Росія володіла найбільшою у світі армією, яка комплектувалася шляхом рекрутської повинності — однієї з найзастаріліших форм військової служби того часу. Попри недостатнє забезпечення сучасною зброєю та військовою технікою, російські збройні сили викликали занепокоєння в більшості держав Європи та Азії. У період правління Миколи I, після придушення повстання декабристів, революційні виступи в межах імперії практично припинилися, а російська армія активно використовувалася для придушення революційних рухів у країнах Центральної Європи та для розширення імперських володінь у Середній Азії й на Кавказі.

Після революційних подій 1848 р. президентом Франції став Луї-Наполеон – племінник Наполеона I. 2 грудня 1851 р. він здійснив державний переворот, а вже через рік, після проведення плебісциту, проголосив Францію Другою імперією та прийняв титул імператора Наполеона III. Значну підтримку новому монархові надали католицькі кола, що зумовило його прагнення віддячити їм через активну зовнішню політику Франції. Після проголошення Луї-Наполеона імператором Микола I доручив міністрові закордонних справ К. В. Нессельроде надіслати офіційне привітання. Однак через помилку в тексті телеграми склалося враження, ніби російський імператор не визнав Наполеона III законним правителем Франції, причому у доволі образливій формі [25, т. 2, с. 333–334]. Це стало одним із чинників загострення франко-російських відносин. Окрім того, Наполеон III

прагнув реваншу за поразки французької армії у війнах 1812–1814 рр., завдані Російською імперією.

Військовий конфлікт поступово ставав неминучим, а безпосереднім приводом до війни стало загострення франко-російського протистояння навколо так званих Святих місць у Палестині. Йшлося про право здійснювати богослужіння у храмах Віфлеєма та Єрусалима — місцях, пов'язаних із народженням Ісуса Христа та Гробом Господнім. На перший погляд суперечка між французькими та російськими дипломатами щодо переваги католицького чи православного духовенства не мала значного політичного змісту, особливо з огляду на те, що ці території перебували під владою Османської імперії. Проте для Франції підтримка католицької церкви була важливим елементом внутрішньої політики Наполеона III, тоді як Росія, спираючись на спільність православної віри, підтримувала тісні зв'язки з православними народами Балкан, які перебували під владою Османської імперії [10, с. 26].

У мирний час французька армія налічувала близько 350 тис. військовослужбовців, а в разі мобілізації її чисельність могла зрости до 540 тис. осіб, серед яких було 383 тис. піхотинців, 86 тис. кавалеристів та понад 70 тис. артилеристів і саперів [4, с. 37–38]. Збройні сили Франції комплектувалися на основі загальної військової повинності із семирічним терміном служби, що забезпечувало формування значного резерву підготовлених військових кадрів.

Основною силою Великої Британії залишався військово-морський флот, який налічував близько 150 пароплавів. Французький флот мав 108 таких суден, тоді як Росія володіла приблизно 30 паровими кораблями на Чорному морі. У науковій літературі нерідко зустрічається твердження, що російський флот був виключно вітрильним, тоді як флот союзників – повністю паровим. Однак факти свідчать, що англійський флот, окрім транспортних і допоміжних суден, включав 140 вітрильників, а французький – 63, оскільки Франція не мала такого рівня морської могутності, як Велика Британія.

Попри кількісну перевагу союзників у паровому флоті, ефективність його застосування залишалася обмеженою, адже бойові дії середини XIX ст. часто велися за застарілими тактичними принципами попередніх століть [29, с. 68].

На боці союзників у Кримській війні виступило також Сардинське королівство. Хоча його армія поступалася за чисельністю збройним силам провідних європейських держав – Великої Британії, Франції, Росії та Австрійської імперії, – вона відзначалася високим рівнем підготовки офіцерського складу, належним бойовим вишколом солдатів, сучасним озброєнням і артилерією, а також ефективною тактичною організацією. Система комплектування сардинської армії вважалася досконалішою, ніж у низці інших європейських держав, зокрема Франції [10, с. 29].

Сардинські війська складалися з піхоти чисельністю до 57 тис. осіб, кавалерії – близько 12 тис. шабель, а також інженерних і допоміжних частин. Загальна чисельність армії у воєнний час становила майже 80 тис. солдатів і офіцерів [20, с. 552]. Водночас головним суперником Сардинського королівства залишалася Австрійська імперія, а не Росія.

Російська імперія, яка раніше придушила низку національно-визвольних рухів у Європі та здобула перемогу над Османською імперією у війні 1828–1829 рр., готувалася до нового воєнного конфлікту з Портою. Упродовж 1817–1864 рр. тривала затяжна Кавказька війна за підкорення народів Північного Кавказу. На початку 1850-х років Османська імперія почала активно підтримувати Шаміля у боротьбі проти Росії.

Значна частина військових сил імперії дислокувалася на українських землях. У вересні 1851 р. Микола I здійснив інспекційну поїздку військовими поселеннями Харківської, Херсонської, Катеринославської, Київської, Полтавської та Подільської губерній. У цих поселеннях проходили службу близько 645 тис. осіб, об’єднаних у 16 кавалерійських полків [10, с. 2829]. Головна квартира інспектора кавалерії та начальника військових поселень розташовувалася у Кременчуці, а штаби окремих дивізій — у Вінниці, Чугуєві, Єлисаветграді, Вознесенську та інших містах. Під час перебування в

Єлисаветграді імператор провів огляд військ і маневри, після чого дійшов висновку про готовність армії до війни проти Османської імперії.

На початку 1850-х рр. російська армія налічувала близько 1,4 млн солдатів і офіцерів. Проте значна частина військ була задіяна на Кавказі у війні проти сил Шаміля, а також у Польщі – з метою запобігання можливому втручанню західноєвропейських держав. Окремі військові підрозділи розміщувалися по всій території імперії для придушення потенційних селянських виступів. Чорноморський флот, до складу якого входила також Дунайська флотилія, налічував майже 100 бойових кораблів і кілька десятків допоміжних суден, серед яких було близько 30 пароплавів. Особовий склад Чорноморського флоту формувався переважно з вихідців з українських земель, за винятком вищого командування та більшості офіцерського корпусу.

Армія напередодні Кримської війни перебувала у складному стані. За підрахунками дослідників, вона фактично була єдиною армією світу, в якій смертність від хвороб перевищувала бойові втрати: від різноманітних захворювань померло близько 40 % особового складу, або 1 062 839 «нижчих чинів» [10, с. 79].

Османська імперія могла мобілізувати до 400 тис. солдатів і офіцерів. Її військові сили фактично були поділені між двома основними театрами бойових дій – європейським (Балкани) та азійським (Кавказ). Військово-морський флот Порти налічував 37 вітрильних кораблів і 6 пароплавів, не враховуючи допоміжних суден [4, с. 40].

Подібно до російської, турецька армія комплектувалася на основі рекрутської повинності. Термін військової служби становив п’ять років, що дозволяло створити значний резерв підготовлених військових кадрів. У разі війни Османська імперія могла майже вдвічі збільшити чисельність армії за рахунок резервістів і мобілізації населення васальних територій. Водночас озброєння турецьких військ залишалося застарілим і складалося переважно з гладкоствольних рушниць. Із початком Кримської війни Велика Британія

забезпечила Османську імперію сучасними далекобійними гвинтівками з нарізними стволами, що дозволило переозброїти приблизно чверть регулярної турецької армії. Значну допомогу Туреччині Велика Британія та Франція надали також у забезпеченні сучасною артилерією та військовим спорядженням.

Отже, у середині XIX ст. міжнародна ситуація в Європі залишалася надзвичайно напруженою. Західноєвропейські держави були занепокоєні революційними подіями 1840-х рр. і водночас негативно оцінювали політику Російської імперії. Крім того, для провідних держав Європи початок нової війни розглядався як можливість відвернути суспільну увагу від внутрішніх проблем та спрямувати її на зовнішньополітичні питання.

### 2.2. Перебіг російсько-турецької війни

16 лютого 1853 р. до Константинополя прибув російський посол князь О. С. Меншиков. Його візит мав виразний демонстративний характер і супроводжувався демонстрацією військової сили Російської імперії. Дорогою до Османської столиці Меншиков провів огляд військ у Бессарабії, а також кораблів Чорноморського флоту в Севастополі. 24 лютого він був прийнятий султаном Абдул-Меджидом і передав йому лист Миколи I, у якому російський імператор пропонував укласти конвенцію щодо статусу православної церкви в Палестині та Сирії. Окрім цього, російська сторона запропонувала Османській імперії оборонний союз проти Франції.

Османський уряд усвідомлював, що погодження на російську опіку над православним населенням Порти означало б фактичне втручання Росії у внутрішні справи імперії. Водночас укладення союзу проти Франції загрожувало втратити підтримку європейських держав у майбутньому конфлікті з Росією. У зв’язку з цим султан фактично ухилився від надання відповіді російському послу [68, с. 425–426].

Не дочекавшись офіційної реакції, О. С. Меншиков, який був

насамперед військовим, а не дипломатом, 17 травня 1853 р. висунув Османській імперії ультиматум із вимогою негайного укладення конвенції про спільний нагляд за становищем православної церкви та православного населення в залежних від Порти країнах Близького Сходу [68, с. 426–427].

У цей самий період у Палестині загострилися конфлікти між православними та католицькими монахами. Католицька сторона, яка володіла ключами від храму Різдва Христового у Віфлеємі, намагалася встановити над яслами церкви срібну зірку. Під час сутичок загинуло кілька православних ченців, а турецька поліція підтримала католиків. Цей інцидент викликав обурення Миколи I та став одним із приводів для активізації російської політики щодо Османської імперії. Водночас російський імператор вирішив розпочати військові дії не на Близькому Сході, а в Європі. Розраховуючи на підтримку австрійського імператора Франца-Йосифа, якому Росія допомогла придушити революцію 1849 р., Микола I видав маніфест про введення російських військ до Дунайських князівств під командуванням генерала М. Д. Горчакова [15, с. 64–65]. Фактично це означало вторгнення Російської імперії на чужі території та ігнорування інтересів як Османської імперії, так і європейських держав.

21 червня 1853 р. російський авангард під командуванням генерал-ад’ютанта І. Р. Анрепа без офіційного оголошення війни форсував річку Прут поблизу Скулян. Упродовж наступних трьох тижнів російські війська без бою зайняли Молдову та Валахію. Оскільки турецьких військ там не було, російське командування перейшло до очікувальної тактики, сподіваючись або на поступки Османської імперії, або на антиосманські виступи слов’янських народів Балкан. Однак жоден із цих розрахунків не справдився.

В лютому 1854 р. Російська імперія розірвала дипломатичні відносини з Великою Британією та Францією. В обох країнах були сформовані так звані «східні армії», призначені для можливих бойових дій проти Росії. Командувачем британських сил став фельдмаршал лорд Ф. Раглан, який мав забезпечити координацію союзницьких військ. Французьку армію очолив

маршал А. Ж. Л. Сент-Арно – колишній військовий міністр Франції, який відіграв важливу роль у приході до влади Наполеона ІІІ та мав значний бойовий досвід, здобутий, зокрема, під час кампаній в Алжирі.

Однією з ключових подій початкового етапу війни стала Синопська битва, що відбулася 18 листопада 1853 р. Бій тривав із 12:30 до 17:00 і завершився нищівною поразкою турецького флоту. Османська імперія втратила 15 із 16 кораблів, понад 3 тис. моряків убитими й пораненими, а також більше 200 полонених, серед яких був командувач ескадри Осман-паша [52, с. 363]. У російській історіографії Синопська битва традиційно розглядалася як видатна перемога. Проте фактично саме вона стала поштовхом до масштабного втручання західноєвропейських держав у конфлікт. Після розгрому турецького флоту запевнення Миколи І щодо непорушності незалежності Османської імперії втратили переконливість. Особливе занепокоєння Великої Британії та Франції викликав Чорноморський флот Росії та стратегічне значення Севастополя як потужної військово-морської бази.

У Великій Британії, де раніше суспільна думка була налаштована проти війни, після Синопської битви значно посилилися антиросійські настрої. Громадськість і преса, насамперед газета «Таймс», вимагали негайного вступу у війну та знищення російської військово-морської бази в Севастополі. Навіть королева Вікторія, яка раніше вагалася щодо необхідності підтримки Османської імперії, дійшла висновку про необхідність активних дій проти Росії [59, с. 20].

22 грудня 1853 р. об’єднана англо-французька ескадра увійшла до Чорного моря, а 4 січня 1854 р. вирушила до Синопа. Через кілька днів британський пароплав прибув до Севастополя і військові повідомили командуванню порту, що для уникнення війни між Росією, Великою Британією та Францією російські кораблі не повинні залишати гавань і нападати на турецькі судна [46, с. 89].

18 лютого 1854 р. Велика Британія висунула Російській імперії

ультимативну вимогу про виведення її військ із Дунайських князівств упродовж двох місяців. Уже наступного дня аналогічну вимогу пред'явила Франція. 15–16 березня 1854 р. Велика Британія та Франція офіційно оголосили війну Росії.

10 квітня союзний флот здійснив атаку на Одесу. Місто, яке не мало потужних берегових укріплень і було переважно торговим портом із незначними військовими силами, зазнало артилерійського бомбардування з великої відстані. Висадка десанту не відбулася.

Англійська преса, поширюючи перебільшені повідомлення про можливі цілі союзників, ввела російське командування в оману щодо ймовірного основного удару по Одесі. Унаслідок цього Російська імперія зосередила значні військові сили в Бессарабії (близько 180 тис. осіб) та між Херсоном і Миколаєвом (приблизно 32 тис. осіб) [19, с. 351]. Окремі значні контингенти були також сконцентровані для оборони Санкт-Петербурга.

Командування французького експедиційного корпусу на чолі з маршалом А. Ж. Л. Сент-Арно погодило з британським командувачем лордом Ф. Рагланом план висадки військ у районі Євпаторії, з подальшим наступом на головну російську морську базу в Севастополі.

Французький експедиційний корпус («Східна армія Франції») чисельністю близько 28 тис. осіб висадився в Криму на дві години раніше британських військ. Після виходу союзного флоту з Варни у напрямку Кримського півострова Одеська, Херсонська та інші південноукраїнські губернії були переведені на воєнний стан.

8 вересня 1854 р. російська армія чисельністю близько 36 400 осіб зайняла оборонні позиції на річці Альма. Французькі війська першими розпочали наступ, завдаючи удару по лівому флангу російських позицій. Праве крило французького угруповання становила дивізія генерала Боске, лівіше діяли частини генерала Канробера та принца Наполеона. Особливо активну участь у форсуванні річки брали підрозділи, до складу яких входили турецькі частини та зуави, що переправилися через Альму в районі її

впадіння в Чорне море.

Французьким військам вдалося захопити висоти на лівому березі річки, тоді як артилерійський вогонь з обох сторін завдав значних втрат. Британські війська діяли обережніше, проте завдяки перевазі в озброєнні змогли відбивати російські атаки. Усвідомивши невигідність подальшого утримання позицій, О. С. Меншиков віддав наказ про відступ. У битві на Альмі російські втрати становили 5 709 осіб, тоді як союзники втратили близько 3,5 тис. військових, зокрема значну кількість зуавів [19, с. 326]. Це стало першою великою поразкою російських військ за понад 40 років. Водночас серед союзного командування перемога була сприйнята стримано; зокрема, герцог Кембриджський зазначив: «Ще одна така перемога, і в Англії не буде армії» [65, с. 14].

Успіх союзників у битві значною мірою пояснювався тактичними прорахунками російського командування та перевагою в озброєнні, зокрема використанням нарізних далекобійних гвинтівок, ефективних на відстані до 1200 м із точністю близько 30 %. Натомість російська армія була озброєна переважно гладкоствольною зброєю з ефективною дальністю стрільби 120–150 м, що змушувало її покладатися на штиковий бій. Лише обмежена кількість підрозділів мала нарізну зброю: у битві на Альмі російські війська володіли приблизно 2 тис. штуцерів проти 30 тис. у союзників [66, с. 20].

Важливим пунктом для базування союзного флоту стала Балаклавська бухта, яка не була належним чином укріплена з боку суші та моря. 13 вересня 1854 р. британські війська розпочали наступ на Балаклаву, яку обороняла незначна грецька рота. Одночасно до бухти увійшла англійська ескадра під командуванням адмірала Лайонса, що відкрила артилерійський вогонь. Після вичерпання боєприпасів російські підрозділи були змушені припинити опір, і Балаклава перейшла під контроль британських сил.

15 вересня 1854 р. важкохворого маршала А. Ж. Л. Сент-Арно було евакуйовано з французького табору до Балаклави та відправлено до Константинополя, однак 17 вересня він помер від холери. Командування

французьким експедиційним корпусом перебрав генерал Ф. Канробер.

Після підходу союзних військ до Севастополя розрахунки на швидке його захоплення були досить поширеними. Для посилення оборони міста з моря О. С. Меншиков наказав затопити у Севастопольській бухті низку застарілих вітрильних кораблів Чорноморського флоту, тим самим перекривши доступ до гавані ворожим паровим суднам [63, с. 46]. Особовий склад і артилерія цих кораблів були перекинуті для підсилення сухопутної оборони міста.

У містах, наближених до зони бойових дій, було розроблено плани евакуації державних установ та населення із Сімферополя, Одеси, Херсона і Генічеська. Документальні джерела свідчать, що населення українських губерній активно долучалося до формування ополчення та прагнуло потрапити до районів бойових дій. Зокрема, лише на Полтавщині до лав добровольців записалося близько 9,5 тис. осіб. У вересні 1854 р. з добровольців було сформовано 1-й татарський полк, фінансування створення якого здійснювалося за рахунок коштів місцевих караїмських громад [48, с. 135].

Найвідомішою сторінкою Кримської війни стала оборона Севастополя. Англо-французьке командування розглядало місто як найпотужнішу фортецю на Чорному морі, захоплення якої було головною стратегічною метою союзників. На момент висадки союзних військ у районі Євпаторії Севастополь оборонявся гарнізоном чисельністю близько 4 тис. осіб та приблизно 20 тис. моряків. Берегові батареї перебували у боєздатному стані, однак сухопутна оборона міста залишалася недостатньо розвиненою. Загалом на початку війни оборонний потенціал Севастополя становив 533 гармати різних калібрів [66, с. 15].

У ніч із 17 на 18 вересня 1854 р. союзні війська розпочали спорудження облогових батарей на південних підступах до Севастополя, а 5 жовтня — масований обстріл міста з корабельної та сухопутної артилерії. У перші години оборони загинув адмірал В. О. Корнілов. Після його смерті

керівництво обороною перебрав П. С. Нахимов. Російські сили мали перевагу як у артилерії, так і чисельно, приблизно у десять разів. Турецькі підрозділи протягом півтори години утримували позиції, однак після переходу росіян у багнетну атаку почали відступати в напрямку Балаклави, де були зустрінуті вогнем і штиковими ударами британських військ [59, с. 161–163].

Російська кіннота після короткого зіткнення відступила в гірську місцевість. Легка британська кавалерія перейшла в атаку, однак потрапила під щільний вогонь російської артилерії та зазнала втрат: із 700 вершників було втрачено близько 300 осіб [6, т. 3, с. 119].

Після завершення бою союзне командування вирішило не закріплюватися на захоплених редутах, а зосередити зусилля на обороні Балаклави. За перебігом бою спостерігав французький генерал П. Боске, який охарактеризував дії союзників словами: «Це славетно, але так не можна воювати» [19, с. 347].

У результаті бою під Балаклавою російські війська захопили 11 британських гармат і кілька турецьких редутів. Водночас здобуті позиції були залишені російськими підрозділами невдовзі після бою. Загалом у Криму на той момент було зосереджено близько 90 тис. російських військ, які 24 жовтня розпочали наступ на Інкерман [66, с. 156].

Після невдачі російських військ під Інкерманом О. С. Меншиков фактично припинив активні наступальні дії, тоді як союзницькі війська, навпаки, активізували операції з метою захоплення Севастополя. Важливою перевагою англо-французької армії було значно краще матеріально-технічне забезпечення – зброєю, боєприпасами, продовольством і обмундируванням. Це стало можливим завдяки розвиненій у західноєвропейських країнах мережі залізниць, яка забезпечувала швидке транспортування вантажів до морських портів і подальше їх перевезення пароплавами до Криму.

Кримська війна характеризувалася значними втратами з обох сторін. Це було зумовлено не лише впровадженням нових видів озброєння — нарізних гвинтівок, штуцерів, більш потужної артилерії та ракетної зброї, — але й

поширенням епідемічних захворювань, суворими кліматичними умовами та відсутністю належної системи медичної допомоги на початковому етапі війни.

Важливим центром організації лікування поранених російських військових став Катеринослав, де за ініціативою М. І. Пирогова функціонували госпіталі, що приймали десятки тисяч поранених солдатів і офіцерів, а також військовослужбовців експедиційного корпусу [41, с. 243]. Кримська війна також увійшла в історію як перший масштабний конфлікт, у якому брали участь жінки як медичні сестри, що надавали першу допомогу пораненим.

Завдяки організаційним зусиллям М. І. Пирогова військово-медична служба російської армії була суттєво реформована, однак ці досягнення супроводжувалися значними втратами серед медичного персоналу. За неповними даними, за сім місяців оборони Севастополя загинуло близько 300 лікарів і майже тисяча фельдшерів; кожна четверта медична сестра загинула, а кожна друга перенесла тяжкі інфекційні захворювання, зокрема холеру [41, с. 244].

На початку січня 1855 р. в Крим висадилися турецькі війська під командуванням Омер-паші. До Євпаторії було перекинуто дві турецькі та одну єгипетську дивізію, два ескадрони кавалерії та дві польові артилерійські батареї. Загальна чисельність османського контингенту становила близько 21 600 осіб. У місті також перебували попередній гарнізон, близько тисячі кримських татар, а також англо-французькі підрозділи.

На початку лютого 1855 р. російське командування доручило генералу С. О. Хрульову здійснити штурм Євпаторії. Однак безпосередньо перед операцією один із російських уланів перейшов на бік противника і повідомив про плани атаки. 5 лютого 1855 р. о 6 годині ранку гарнізон Євпаторії відкрив артилерійський вогонь по російських позиціях. У відповідь російська артилерія розпочала обстріл міста, проте одночасно по ній вів вогонь союзний флот, який перебував на рейді [64, с. 121].

Опівдні 5 лютого російські війська здійснили штурм укріплень, який не досяг поставленої мети. У ході бою російські підрозділи втратили 168 осіб убитими та близько 600 пораненими. Серед оборонців Євпаторії загинуло приблизно 100 осіб і ще близько 300 було поранено, зокрема командир єгипетської дивізії Селім-паша [68, с. 36]. Ця операція стала останньою масштабною наступальною дією російських військ у Кримській війні й отримала в історіографії умовну назву «замовлений Петербургом штурм Євпаторії» [66, с. 185].

У квітні 1855 р. до Балаклави прибув сардинський експедиційний корпус чисельністю близько 15 тис. осіб під командуванням генерал-лейтенанта Альфонсо Ла Мармори. Однак участь Сардинського королівства у війні не мала вирішального впливу на її перебіг, що підтверджується й втратами: близько 28 військових загинуло в бойових діях або від поранень, тоді як понад 2 тис. осіб померли від холери, дизентерії та інших інфекційних захворювань [68, с. 142].

Під час оборони Севастополя, ключовим центром якої став Малахів курган, особливу мужність і стійкість виявили вихідці з України. Серед них вирізнялися П. Кішка, Г. Шевченко, Ф. Заїка, І. Демченко, Д. Горленко, М. Шульга, І. Даниленко, А. Гніденко, В. Чупаченко та інші [66, с. 224].

Важливим елементом оборони стали нічні вилазки російських підрозділів у тил противника, який перебував за кількасот метрів від укріплень Севастополя. Особливо відзначилися українські козаки-пластуни Чорноморського козацького війська, яких французькі військові порівнювали зі своїми зуавами. У російських джерелах ці підрозділи називали «мисливцями». Перші вилазки відбулися 23 вересня 1854 р., після чого вони набули систематичного характеру. Спочатку в них брали участь невеликі групи (10–40 осіб), а згодом – загони чисельністю від 200 до 500 козаків, матросів і солдатів. Їхні дії включали знищення облогових споруд, диверсії проти артилерії противника, а також захоплення нарізної стрілецької зброї, якої російським військам бракувало. Загалом під час оборони Севастополя

було здійснено понад 150 таких нічних рейдів [61, ч. 3, с. 217].

Із 1855 р. для російського командування дедалі очевиднішим ставав несприятливий перебіг війни. Водночас системних заходів для посилення оборони Кримського півострова практично не здійснювалося. Зокрема, не було створено належної оборонної інфраструктури для контролю Керченської протоки. Тим часом союзники, зосереджуючи основні сили під Севастополем, за ініціативою британського головнокомандувача Ф. Раглана здійснили експедицію до східного Криму з метою виходу в Азовське море [29, с. 78].

25–26 травня відбулося третє масоване бомбардування Севастополя, яке супроводжувалося активними діями французьких і турецьких підрозділів під командуванням генерала П'єра Боске проти передових укріплень міста. У ході артилерійського протистояння, в якому брали участь понад тисячу гармат з обох сторін, союзникам вдалося захопити Волинський і Селенгінський редути, а також Камчатський люнет. Під час боїв на останньому адмірал П. С. Нахимов опинився під безпосередньою загрозою полону, однак був евакуйований завдяки діям оборонців. Загальні втрати сторін були значними: російські війська втратили близько 5 500 осіб, союзники – близько 6 200 [9, с. 28].

5–6 червня 1855 р. відбулося четверте бомбардування та перша спроба генерального штурму Севастополя. Наполеон III, прагнучи символічного реваншу за поразку Наполеона Бонапарта при Ватерлоо, намагався пов'язати успіх штурму з історичною датою. Артилерійське протистояння велося із застосуванням сотень гармат, однак попри чисельну перевагу союзників у живій силі (приблизно 47 тис. проти 20 тис. оборонців) і артилерії, прорвати лінію оборони не вдалося. Втрати союзників становили близько 7 тис. осіб, російських військ – приблизно 5,5 тис.

Водночас оборона міста супроводжувалася значними щомісячними втратами російського гарнізону, зокрема понад 17 тис. осіб у травні, близько 11 тис. у червні та 8,5 тис. у липні [10, с. 162]. На цьому тлі імператор

Олександр II вимагав від головнокомандувача М. Д. Горчакова вжити рішучих заходів для завершення війни [53, с. 466]. Ситуація ускладнилася після поранення 28 червня 1855 р. віце-адмірала П. С. Нахимова, який помер 30 червня.

Союзники розпочали чергове масоване бомбардування Севастополя 5-го серпня, що фактично стало початком завершальної фази оборони міста. У період 5–23 серпня російські війська втратили близько 12,5 тис. осіб, а 24–25 серпня – ще приблизно 7,5 тис. [53, с. 467].

27 серпня відбулося шосте бомбардування та вирішальний штурм Малахового кургану, який став центральним пунктом оборони. У ході бою французькі війська під командуванням генерала Мак-Магона захопили укріплення, що фактично визначило результат оборони. За один день російські втрати становили близько 13 тис. осіб, що дорівнювало значній частині гарнізону. Після втрати ключових позицій російське командування ухвалило рішення про залишення міста, попередньо знищивши укріплення та затопивши залишки флоту.

Загалом за 349 днів оборони Севастополя російські втрати становили близько 128 тис. осіб убитими та померлими від хвороб, тоді як втрати Англії та Франції – близько 71 тис. військових. У ході облоги союзники випустили по місту понад 1,35 млн снарядів, а французькі війська – понад 26 млн патронів [17, с. 163].

30 серпня 1855 р. союзні війська увійшли до Севастополя. У вересні–листопаді того ж року російське командування здійснювало перегрупування сил, стягуючи до району Перекопа дивізії, сформовані значною мірою за рахунок мобілізованого українського населення, а також забезпечуючи війська продовольством через ресурси південноукраїнських губерній. У цей період імператор Олександр II перебував у Миколаєві, очікуючи подальшого розвитку воєнної ситуації.

5 жовтня 1855 р. союзний флот підійшов до фортеці Кінбурн, яка після нетривалого бою була захоплена за підтримки броненосних кораблів. Втрата

Кінбурна створила для російських сил у Криму стратегічну загрозу, оскільки відкривала можливість блокування півострова з північного напрямку. У відповідь російське командування розпочало термінове укріплення Перекопського перешийка, а також посилення оборони Перекопа і Миколаєва. Подальше просування союзного флоту вглиб регіону було зупинено. Поблизу Миколаєва дислокувалася російська армія чисельністю близько 60 тис. осіб під командуванням генерала М. О. Лідерса. Штурм міста виключно силами флоту вважався недоцільним, зокрема через наявність мінних загороджень, що забезпечували додатковий захист.

У середині жовтня 1855 р. союзний флот повернувся до Балаклавської та Камишової бухт, залишивши поблизу Кінбурна лише обмежені сили, зокрема кілька броненосних кораблів і невеликий гарнізон у фортеці. На цьому етапі активні бойові дії в Криму фактично завершилися.

Таким чином, Англія та Франція досягли основної військово-політичної мети – не допустили воєнного домінування Російської імперії. Попри значні амбіції напередодні війни, Росія була змушена погодитися на поразку. Українські землі, на території яких значною мірою відбувалися бойові дії та через які забезпечувалося постачання армії, зазнали суттєвих людських і матеріальних втрат.

### 2.3. Умови Паризького мирного договору

Після завершення Східної війни держави-переможниці прагнули обмежити вплив Російської імперії в Європі та Азії, який вона посилила в першій половині XIX ст., а також підірвати її міжнародний престиж, сформований після перемог над наполеонівською Францією. Водночас між Великою Британією та Францією зберігалося приховане суперництво за домінування в європейській політиці, що зумовлювало потребу у збереженні певного балансу сил. У цьому контексті Російська імперія, попри поразку, залишалася важливим елементом європейської системи рівноваги.

Усі держави-учасниці Кримської війни (за винятком Сардинського королівства) зазнали значних людських і матеріальних втрат, що підтверджується, узагальненими статистичними даними, наведеними американським воєнним істориком К. Харві [59, с. 283].

Крім людських втрат, держави-учасниці Кримської війни зазнали значних матеріальних збитків: для Російської імперії вони становили близько 500 млн руб., тоді як для коаліційних держав – приблизно 600 млн руб. [11, с. 285].

У січні 1856 р. імператор Олександр II офіційно погодився на початок переговорного процесу з державами коаліції, які воювали проти Росії. Австрійська імперія виступила посередником у припиненні бойових дій. 20 січня 1856 р. у Відні було визначено уповноважених від Франції, Великої Британії та Росії, яким доручалося протягом трьох тижнів розпочати в Парижі конгрес для вироблення остаточних умов миру.

Паризький конгрес відкрився 13 лютого 1856 р. і тривав близько місяця. Після 17 засідань і складних дипломатичних переговорів 18 (30) березня 1856 р., у символічну дату, пов’язану з входженням союзних монархів до Парижа в 1814 р., було підписано мирний трактат.

За його умовами Російська імперія повернула Османській імперії фортецю Карс, захоплену на Кавказі, натомість отримавши назад міста в Криму, зайняті союзниками під час війни, зокрема Севастополь, Керч, Балаклаву, Євпаторію, Кінбурн та інші. Остаточне виведення іноземних військ із Криму відбулося 1 липня 1856 р. Росія відмовлялася від протекторату над християнським населенням Османської імперії, хоча питання Святих місць у договорі окремо не фіксувалося. Також передбачалася передача частини Бессарабії на користь Молдови. Первісні вимоги Австрії передбачали значно ширші територіальні втрати Росії, однак завдяки позиції Наполеона III обмежилися лише південною частиною Бессарабії, що забезпечувала вихід до Дунаю та Пруту.

Окремим положенням Паризького договору було встановлено режим

демілітаризації Чорного моря: Росії та Османській імперії заборонялося мати там військовий флот у значних масштабах, а також будувати військові укріплення та арсенали на узбережжі. Дозволялося утримання обмеженої кількості легких суден (до 10 одиниць), зокрема парових і вітрильних кораблів визначених параметрів [10, с. 91]. Водночас зазначалося, що поразка в Кримській війні могла б привести Російську імперію до ще більш суттєвих втрат, ніж ті, що були закріплені договором.

Українські землі, на території яких відбувалися основні бойові дії та які забезпечували значну частину матеріально-технічного постачання армії, зазнали особливо тяжких втрат. Зокрема, під час оборони Севастополя у складі сухопутних частин російської армії загинуло понад 25 тис. українців [10, с. 44]. Водночас українське населення продемонструвало значну стійкість у воєнних умовах. Після завершення війни 1853–1856 рр. в економіці регіону відбулися певні позитивні зрушення: на Півдні України розпочалося будівництво залізничної мережі, а також активізувалося виробництво на підприємствах військово-промислового значення, зокрема Київському заводі «Арсенал», Луганському ливарному, Шосткинському пороховому та Миколаївському суднобудівному заводах.

У цілому Кримська війна стала першим масштабним військово-політичним конфліктом, у якому європейські держави намагалися обмежити геополітичні позиції Російської імперії в Чорноморському регіоні та на Балканах, а також зменшити її вплив у Європі. Водночас на початковому етапі війни російські війська демонстрували окремі успіхи, тоді як сили коаліції зазнавали значних втрат від епідемій і недоліків організації тилового забезпечення. Території України опинилися в зоні активних бойових дій, були переведені на воєнний стан, а місцеве населення було залучене до масштабного забезпечення армії.

Ключовою подією війни стала оборона Севастополя, у ході якої проявилися як технічна, так і організаційна перевага союзних армій над російськими військами. Водночас ця оборона засвідчила перехід до нового

етапу воєнного мистецтва, де вирішальну роль почали відігравати технологічний рівень озброєння та якість управління військами. Попри високий рівень особистої мужності захисників міста, вони не змогли протистояти перевазі союзників у дальності та ефективності вогнепальної зброї, зокрема нарізних гвинтівок і артилерії.

Паризький мирний договір закріпив результати перемоги коаліції, обмеживши вплив Російської імперії в Чорному морі та на Балканах і продемонструвавши потенціал об'єднаних європейських збройних сил. Перемога союзників подавалася як тріумф прогресу та політичної модернізації Європи.

**Висновки до 2 розділу.**

Кримська війна 1853–1856 рр. стала масштабним міжнародним конфліктом, у якому Російська імперія зіткнулася з коаліцією держав у складі Османської імперії, Великої Британії, Франції та згодом Сардинського королівства. Події війни засвідчили глибокі суперечності в європейській політиці середини XIX ст., боротьбу за вплив у Чорноморському регіоні та на Балканах, а також прагнення провідних держав обмежити посилення Росії після наполеонівських війн. Війна набула характеру затяжного й виснажливого протистояння, де вирішальне значення мали не лише бойові операції, а й економічні можливості держав, рівень промислового розвитку та організація тилу.

Центральною подією війни стала оборона Севастополя, яка тривала майже рік і стала символом запеклого протистояння та масового героїзму захисників міста. Водночас саме тут найяскравіше проявилися технологічні переваги союзних військ, насамперед у використанні нарізної зброї та потужної артилерії, що визначило новий етап розвитку воєнного мистецтва. Українські землі відіграли важливу роль у забезпеченні російської армії людськими та матеріальними ресурсами, водночас зазнавши значного навантаження, мобілізаційних заходів і втрат, оскільки саме через їхню

територію здійснювалося основне постачання військ.

Завершення війни було закріплене Паризьким мирним договором 1856 р., який обмежив вплив Російської імперії на Чорному морі, заборонив утримання значного військового флоту в регіоні та частково змінив баланс сил у Європі. Хоча Росія зберегла державну цілісність і частину здобутків, її міжнародні позиції були значно послаблені, що стало поштовхом до внутрішніх реформ. У цілому Кримська війна стала важливим переломним етапом європейської історії, продемонструвавши перехід до нової епохи, в якій вирішальними факторами стали промисловий розвиток, технології, логістика та ефективність державного управління, а не лише чисельність армій і традиційні методи ведення позиційної війни.

# РОЗДІЛ 3. Вивчення подій Кримської війни у закладах загальної середньої освіти

## 3.1. Висвітлення війни в шкільних підручниках

Висвітлення Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. у шкільних підручниках історії України, виданих у 2017–2026 рр., загалом характеризується стабільністю інтерпретацій та відповідає усталеній національній наративній моделі. Події війни розглядаються в курсі історії України 9 класу (розділ, присвячений українським землям у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.) як фактор, що виявив економічну та військово-технічну відсталість Російської імперії, спричинив значне навантаження на українські землі та став одним із чинників прискорення реформ 1860–1870-х рр. У підручниках різних авторів (зокрема О. Реєнта, О. Турченка, С. Власова, І. Бурнейка, К. Гісема, О. Шупака, Р. Галімова та ін., видання з 2017 р. відповідно до нових навчальних програм) простежується загалом узгоджена інтерпретація подій.

Основні акценти шкільних підручників зосереджені на аналізі причин війни, перебігу воєнних дій та їхніх наслідків для українських земель і населення. Аргументовано підкреслюється, що Кримська (Східна) війна стала результатом геополітичного суперництва провідних європейських держав за вплив на Османську імперію, Балкани та Чорноморський регіон. Російська імперія прагнула встановити контроль над чорноморськими протоками та посилити позиції на Балканах, використовуючи ідеологему «захисту православних» як один із політичних аргументів.

Серед ключових подій війни у підручниках виокремлюються Синопська битва (1853 р.), висадка союзних військ (Велика Британія, Франція, згодом Сардинія) в Євпаторії (1854 р.), 349-денна оборона Севастополя (1854–1855 рр.), захоплення Малахового кургану, а також підписання Паризького мирного договору 1856 р., який передбачав нейтралізацію Чорного моря та територіальні втрати Російської імперії (зокрема частини Бессарабії).

Окремо підкреслюється технологічна та економічна відсталість Російської імперії порівняно з державами коаліції, що проявлялася у різниці озброєння (гладкоствольна зброя проти нарізної), а також у співвідношенні парового та вітрильного флоту.

Українські землі розглядаються як важливий тил російської армії та база постачання. На місцеве населення було покладено значний тягар рекрутчини, постачання продовольства і фуражу, транспортного забезпечення та догляду за пораненими. З українських губерній (зокрема Волинської, Подільської, Чернігівської та ін.) формувалися військові підрозділи, що брали участь в обороні Севастополя. У підручниках також акцентується увага на окремих постатях українського походження, серед яких згадується матрос Петро Кішка з Поділля.

Наголошується на негативних соціально-економічних наслідках війни: посиленні податкового та реквізиційного тиску, зростанні невдоволення населення. Окремо згадується участь українських козаків: Азовське та Дунайське козацькі війська діяли на боці Російської імперії, тоді як загони Садик-паші (М. Чайковського) підтримували Османську імперію. Водночас зазначається, що кримськотатарське населення зазнало утисків через підозри у співпраці з коаліційними силами, що призвело до часткової еміграції та репресивних заходів.

Поразка Російської імперії розглядається як прояв її системної відсталості, що зумовило необхідність реформ, зокрема скасування кріпацтва та проведення модернізаційних перетворень. На українських землях війна спричинила посилення антикріпосницьких настроїв, що проявилося у таких рухах, як «Київська козаччина» (1855) та «Похід у Таврію по волю» (1856), а також у загальному зростанні громадсько-політичної активності.

У підручниках 2017 р. [43] виразно простежується акцент на українському вимірі подій: тягар війни для населення, участь українців, поодинокі героїчні постаті та вплив на селянські рухи. Війна подається як імперський конфлікт, у якому українське населення значною мірою було

втягнуте у воєнні дії, що відповідали інтересам імперії. Значна увага приділяється ілюстративним та джерельним матеріалам (карти, портрети, панорама Ф. Рубо тощо).

Підручники 2020–2025 рр. [8; 13; 45; 50] загалом зберігають попередню інтерпретаційну модель, водночас оновлюючи її відповідно до модельних навчальних програм. Події війни дедалі частіше інтегруються у ширший контекст процесів модернізації та національного відродження. Навчальні завдання орієнтуються на роботу з картографічними матеріалами, історичними джерелами та аналіз наслідків війни для українських земель.

Загальною тенденцією розвитку шкільних підручників є поступова деімперіалізація історичного наративу. Кримська війна не героїзується як «слава російської зброї», а розглядається критично як прояв кризових явищ імперської системи та чинник соціально-економічних змін в Україні. Особливий акцент робиться на наслідках війни для українського населення, а не лише на подіях оборони Севастополя. Після 2022 р. (початку повномасштабної російської агресії) спостерігається посилення критичного підходу до аналізу російського імперіалізму, хоча базова структура викладу матеріалу залишається відносно сталою.

Порівняльний аналіз висвітлення Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. в українських та російських шкільних підручниках (2017–2025 рр.) демонструє суттєві відмінності в інтерпретаційних моделях, акцентах і світоглядних рамках. Українські підручники зосереджуються на соціально-економічних наслідках війни для українських земель та критичному осмисленні імперської політики, тоді як російські – на героїзації армії, обороні Севастополя та легітимації імперських інтересів.

Російські шкільні підручники (під редакцією В. Мединського, А. Арсентьєва, А. Данилова та ін., оновлені видання 2020-х рр.) трактують Кримську війну як героїчну сторінку російської історії. Оборона Севастополя подається як символ військової звитяги та патріотизму. Російська імперія постає як держава, що протистояла коаліції (Велика Британія, Франція,

Османська імперія) та захищала православ'я і національні інтереси. Значна увага приділяється персоніфікованому героїзму військових діячів (П. Нахімов, В. Корнілов, В. Істомін). Поразка імперії згадується, однак її значення значною мірою нівелюється через акцент на «народному подвигу».

Український компонент у російських підручниках або відсутній, або суттєво маргіналізований. Події війни подаються як виключно російська військова історія, а Севастополь репрезентується як «місто російської слави». У підручниках посилюється пропагандистська складова, зокрема через інтеграцію сучасних політичних наративів та проведення паралелей між Кримською війною та сучасними військово-політичними конфліктами. Як зазначається в дослідженнях антиукраїнських міфів у російських шкільних підручниках, російське суспільство значною мірою не здійснило критичного переосмислення імперського минулого [56, с. 104].

У цілому російська інтерпретація Кримської війни продовжує традиції радянської та імперської історіографії, розглядаючи її як приклад «героїчної поразки», а не як прояв структурної кризи імперської системи. Натомість в українських підручниках події війни інтерпретуються переважно як ілюстрація негативних наслідків імперського панування та його впливу на українське суспільство.

В українських підручниках Кримська війна інтерпретується як чинник внутрішньо-імперських трансформацій, тоді як у російських підручниках вона подається як складова національно-державницького історичного наративу.

При вивченні Кримської війни ключовим методичним акцентом є порівняльний аналіз і паралелі із сучасною російсько-українською війною. При цьому, чітко вибудовуються паралелі: тоді: контроль над протоками, «захист православ'я», ослаблення Османської імперії; зараз: анексія Криму (2014), «захист російськомовних», контроль над Чорним морем і зерновим коридором. Ще одна паралель: Крим як «ключ до півдня» в обох випадках (облога Севастополя 1854-1855 рр. – окупація Криму після 2014 р.). При

цьому важливо уникати імперських міфів про «героїчну оборону Севастополя»; слід підкреслювати український вимір (матроси-українці, тилове забезпечення). Говорячи про наслідки війни, необхідно акцентувати увагу на кількох наративах, а саме: 1) поразка Росії 1856 р. (Паризький мир) зумовили внутрішні реформи в імперії; 2) сучасна війна викрила відсталість РФ, прискорила європейську інтеграцію України, сформувала коаліцію проти росі (як тоді Британія+Франція+Османи); пряма паралель: «Путін боїться повторити долю Миколи І», оскільки поразка у війні шлях до кризи режиму.

При вивченні теми досягаються виховні аспекти, формується патріотизм через розуміння, що Україна – не «задвірки імперії», а суб'єкт історії. Виробляється стійкість до пропаганди: протидія фальсифікаціям про «братні народи» чи «російський Крим», позиція, що війна – це завжди ціна за свободу, а перемога можлива завдяки єдності та союзникам [71; 72].

Такий підхід відповідає рекомендаціям МОН 2025/2026: історія як інструмент розуміння сучасності, формування стійкості та протидії рашизму. Матеріал теми стає не лише історичним, а й актуальним для формування свідомого громадянина в умовах війни.

### 3.2. Методичні акценти вивчення теми в школі

Методичні акценти під час вивчення подій Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. у 9 класі зосереджуються на темі «Українські землі в складі Російської імперії в другій половині XIX ст.». У цьому контексті Кримська війна розглядається не лише як міжнародний конфлікт, а насамперед як чинник модернізації та каталізатор реформ в Російській імперії з урахуванням її впливу на українські землі.

Війна також інтерпретується як один із чинників, що сприяв скасуванню кріпацтва (1861 р.) та проведенню реформ 1860–1870-х рр. (земської, судової, військової тощо).

Формування ключових компетентностей під час вивчення Кримської

війни передбачає опанування хронології (1853–1856 рр., події Синопа, Альми, оборони Севастополя, Паризький мир 1856 р.), просторового мислення (робота з картою театрів бойових дій, визначення ролі Криму та українських земель як тилових територій), аксіологічного аналізу (оцінка наслідків війни для України, зокрема посилення селянського руху), а також розвиток критичного мислення через аналіз причин поразки Російської імперії (її соціально-економічної та військово-технічної відсталості) і впливу цих процесів на подальший розвиток держави.

Окремий методичний акцент робиться на ролі українців у воєнних подіях, тягарі військових реквізицій, а також селянських рухах, зокрема «похід у Таврію за волею» та Київська козаччина (1855 р.). Відповідно до сучасних підходів і рекомендацій Міністерства освіти і науки України, доцільно уникати відтворення імперських міфів про «героїчну оборону Севастополя», натомість підкреслювати страждання цивільного населення та українців як об’єктів імперської політики, а також історичне значення Криму для українського контексту.

Тема «Україна в контексті міжнародних політичних подій середини XIX ст. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. як поштовх до реформ» (§15 за типовими шкільними підручниками) інтегрується із наскрізною змістовою лінією «російсько-українська війна» (від 2014 р., із повномасштабною фазою з 2022 р.). Міністерство освіти і науки України рекомендує також використовувати положення Постанови Верховної Ради України № 3078-IX (2023 р.) щодо визнання рашизму як тоталітарної ідеології під час аналізу імперських війн.

Отже, сучасні підходи до викладання теми передбачають комплексний аналіз причин, перебігу та наслідків Кримської війни, виявлення її паралелей із сучасною війною Російської Федерації проти України, усвідомлення стратегічного значення Криму як об’єкта імперської політики, а також розуміння ролі міжнародної підтримки та внутрішньої модернізації у досягненні перемоги над агресором.

**Висновки до 3-го розділу**

У ході аналізу особливостей вивчення Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. у закладах загальної середньої освіти встановлено, що її викладання в українських шкільних підручниках 2017–2026 рр. характеризується відносною концептуальною стабільністю та узгодженістю інтерпретаційних підходів. Війна розглядається як складова історії українських земель у складі Російської імперії та як чинник, що виявив кризові явища імперської системи й став одним із передумовних факторів модернізаційних реформ другої половини XIX ст.

Порівняльний аналіз підручникових наративів засвідчує істотні відмінності між українською та російською історіографічними моделями шкільної освіти. В українських підручниках домінує критичний підхід до імперської політики з акцентом на соціально-економічні наслідки війни для українського населення, участь українців у воєнних діях та вплив конфлікту на внутрішні трансформаційні процеси. У російських підручниках переважає героїзаційна модель викладу, зосереджена на військових подіях, обороні Севастополя та формуванні патріотично-державницького наративу, при мінімізації українського компонента.

Сучасні українські підручники поступово трансформуються в напрямі деімперіалізації історичного наративу. Кримська війна дедалі частіше інтерпретується не як «слава імперської зброї», а як прояв структурної кризи імперської системи та чинник соціальних і політичних змін. Посилюється увага до регіонального виміру подій та до досвіду цивільного населення.

Методичний аналіз засвідчив, що інтеграція теми Кримської війни у сучасний освітній контекст виконує навчальну і виховну функцію. Вона сприяє формуванню громадянської стійкості, усвідомленню суб’єктності України в історичному процесі та розвитку критичного ставлення до пропагандистських інтерпретацій минулого. Водночас підкреслюється значення міжнародного чинника та внутрішньої модернізації як умов протидії зовнішній агресії.

# ВИСНОВКИ

Наявна історіографічна база та джерельний комплекс є достатніми для досягнення мети дослідження та виконання поставлених у роботі завдань.

Наприкінці 1840-х рр. у Європі сформувалася напружена система міжнародних відносин. Російська імперія в цей період перебувала у стані інтенсивного розвитку, а її монарх виступав у ролі так званого «жандарма Європи», претендуючи на домінуючі позиції в континентальній політиці. Така ситуація викликала невдоволення як з боку традиційного супротивника Росії – Османської імперії, так і провідних європейських держав – Великої Британії та Франції. Велика Британія розглядала просування Росії в Середній Азії як загрозу власним колоніальним інтересам, тоді як Франція прагнула реваншу за поразку наполеонівської армії у війні 1812–1814 рр., що завершилася поразкою саме на території Російської імперії.

Загострення міжнародних протиріч зробило війну фактично неминучою. Безпосереднім приводом до неї став франко-російський конфлікт, пов’язаний із питанням контролю над Святими місцями, де християнські конфесії отримували право богослужіння в храмах Віфлеєма, що перебували під владою Османської імперії. Росія через православну церкву підтримувала зв’язки з балканськими народами, які знаходилися під владою Порти. Поступка в питанні старшинства у Святих місцях означала б для Османської імперії визнання втручання Росії у її внутрішні справи, тоді як відмова від захисту католицьких інтересів для Миколи I означала б демонстрацію слабкості перед православним світом.

4 жовтня 1853 р. Османська імперія оголосила війну Росії. Однією з найзначніших подій початкового етапу стала Синопська битва, у якій турецький флот зазнав нищівної поразки, втративши 15 із 16 кораблів та понад 3 тис. осіб убитими і пораненими; у полон потрапило понад 200 моряків, зокрема командувач ескадри Осман-паша.

Після Синопської перемоги у Великій Британії посилилися вимоги

негайного вступу у війну проти Російської імперії та знищення її позицій на Чорному морі, зокрема Севастополя. 18 лютого 1854 р. Велика Британія висунула Росії ультиматум щодо виведення військ із Дунайських князівств у двомісячний термін. Наступного дня аналогічні вимоги були пред'явлені Францією. 15–16 березня 1854 р. Франція та Велика Британія офіційно оголосили війну Російській імперії. 10 квітня союзний флот здійснив атаку на Одесу, яка була недостатньо укріплена.

Найбільш драматичною сторінкою Кримської війни стала облога та штурм Севастополя, який союзне англо-французьке командування вважало ключовою фортецею Чорноморського регіону. 5 серпня 1855 р. розпочався потужний артилерійський обстріл міста, що став п'ятим бомбардуванням і фактично наблизив завершення оборони. 27 серпня відбулося шосте бомбардування, після чого союзні війська захопили Малахів курган.

Протягом 349 днів оборони Севастополя російська армія втратила близько 128 тис. осіб убитими, ще 8,5 тис. померли від хвороб, тоді як втрати англо-французьких військ становили приблизно 71 тис. осіб. Така тривала оборона міста була безпрецедентною для воєн XIX ст.

18 (30) березня 1856 р. було підписано Паризький мирний договір, за яким Російська імперія повертала Османській імперії Карс, а союзники — захоплені в Криму міста Севастополь, Керч, Балаклава, Євпаторія, Кінбурн та ін. Росія відмовлялася від претензій на протекторат над християнами Османської імперії. Окрім того, сторони домовилися про демілітаризацію Чорного моря, що передбачало заборону військового флоту та фортифікаційних споруд на його узбережжі.

Українські землі, на території яких фактично відбувалися основні бойові дії, зазнали значних людських і матеріальних втрат. Лише під час оборони Севастополя у складі сухопутних сил російської армії загинуло понад 25 тис. українців. Додаткові втрати були зумовлені забезпеченням армії продовольством і фуражем, складною логістикою, високими податковими навантаженнями та рекрутськими наборами, що призводило до виснаження

сільського господарства і зростання соціальної напруги, зокрема загрози голоду та епідемій.

Висвітлення подій Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. у шкільних підручниках з історії України (2017–2026 рр.) загалом є стабільним і відповідає усталеній національній інтерпретаційній рамці. Події розглядаються у курсі історії України для 9 класу в контексті українських земель у складі Російської імперії в другій половині XIX ст. Згідно з підручниковими інтерпретаціями, Кримська війна засвідчила відсталість Російської імперії, поклала значний тягар на українські землі та стала одним із чинників прискорення реформ 1860–1870-х рр. Підходи різних авторів є загалом узгодженими.

Методичні акценти у викладанні цієї теми спрямовують її трактування не лише як факт міжнародного конфлікту, а передусім як чинник внутрішньо-імперських трансформацій із наголосом впливу на українські території. Сучасні інтерпретаційні підходи також актуалізують порівняльні паралелі з російсько-українською війною, підкреслюють стратегічне значення Криму в імперській політиці та акцентують увагу на ролі міжнародної підтримки й внутрішньої модернізації як чинників протидії агресії.

# СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.


1. Берг Н. В. Записки об осаде Севастополя. В 2-х томах. Москва, 1858. Том 1. 264 с., Т. 2. 244 с.
2. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX в. Москва: Наука, 1974. 358 с.
3. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство в Крымской войне. Москва, 1952. 212 с.
4. Бестужев И. В. Крымская война 1853-1856 гг. Москва: Издательство АН СССР, 1956. 174 с.
5. Бестужев-Лада И. В. Крымская война 1853–1856. Москва, 1956. 174 с.
6. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 годов. Т. 1–4. СПб., 1877.
7. Виноградов В. Н. Николай I в «Крымской ловушке. Новая и новейшая история. 1992. № 4. С. 27-40.
8. Власов В. С. Історія України : підруч. для 9 класу закл. заг. серед. освіти / В.С. Власов, О.Є. Панарін, Ю.А. Топольницька. Київ : Літера ЛТД, 2022. 258 с.
9. Волковинський В. М. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. і Україна (до 150-річчя Східної (Кримської) війни) // УІЖ. 2004. №6. С.26-45.
10. Волковинський В. М. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни) / В.М. Волковинський, О.П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 211 с.
11. Восточная (Крымская) война 1853– 856 годов: Новые материалы и новое осмысление. Симферополь: Крымский архив, 2005. 232 с.
12. Гейрот А. Ф. Описание восточной войны 1853–1856. СПб. : Тип. Эдуарда Гоппе, 1872. 576 с.
13. Гісем О. В. Історія України : підруч. для 9 класу закл. заг. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. 2-ге вид., переробл. Харків : Ранок, 2022. 212 с.

14. Горбуров Е. Г. Николаев в Восточной (Крымской) войне 1853–1856 гг. : Неизвестные архивные документы / Е. Г. Горбуров, Л. Л. Левченко, Е. В. Беляева. Николаев : Илион, 2020. 440 с.
15. Горев Л. Война 1853–1856 гг. и оборона Севастополя. Москва: Воениздат, 1955. 520 с.
16. Давыдов Ю. В. Нахимов. Серия: Жизнь замечательных людей : ЖЗЛ; вып.11(487). Москва: Молодая гвардия, 1970. 176 с.
17. Достойный поклонения. Восточная (Крымская) война, 1853–1856 годов: Первая героическая оборона Севастополя / сост. В. В. Крестьянников. Севастополь: Арт-политика, 2005. 287 с.
18. Дубровин Н. Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя. Т.1-3. СПб. : тип. Т-ва "Обществ. польза", 1900.
19. Дюпюи Р. Всемирная история войн / Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи ; пер. С. И. Фомченко, С. И. Гузман ; ред. А. Д. Балабуха [и др.]. Кн. 3 : 1800 год - 1925 год. СПб. : Полигон, 1997. 1016 с.
20. Енциклопедія історії України: У 10 томах. Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.
21. Ершов А. И. Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера: Соч. в 7 тетрадях. СПб, 1858. 290 с.
22. Зайончковский А. М. Восточная война 1853–1856 гг. в связи с современной политической обстановкой. Т. 1-2. СПб, 1908-1913.
23. Зверев Б. И. Вице-адмирал В.А.Корнилов. Симферополь: Крымиздат, 1957. 151 с.
24. Историческое наследие Крыма / Гос. комитет по охране культурного наследия Республики Крым : сб. ст. Симферополь : ООО «Антиква», 2014. 250 с.
25. История Франции: В 3-х томах. Т. 2. Москва: Наука, 1973. 361 с.
26. Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи. Пер. с англ. М. Пальникова. Москва: Крон-Пресс, 1999. 696 с.

27. Коган И. С. Н. И. Пирогов основоположник русской хирургии. Киев, Харьков: Госмедиздат УССР, 1946. 64 с.
28. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. А. Смолій; Упорядн. Г. В. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. 456 с.
29. Кримська Іліада. Східна війна 1853–1856 рр. очима сучасників : Події, судження, долі / Л.О. Орехова, Д.К. Васильєва, В.В. Орехов, Д.В. Орехов. Сімферополь : Таврія, 2004. 448 с.
30. Лаговский А. Н. Оборона Севастополя (Крымская война 1853–1856 гг.)- Москва, 1939. 228 с.
31. Ламберт Ендрю. Кримська війна: грандіозна стратегія Великої Британії проти Росії, 1853–1856 рр. Ashgate Publishing, Ltd., 2011. 380 с.
32. Линков Я. И. Крестьянское движение в России во время Крымской войны 1853–1856 гг. Москва, 1940. 276 с.
33. Найда С. Ф. Адмирал Нахимов. Москва, 1945. 32 с.
34. Нариси з історії дипломатії України. [О. І. Галенко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. Київ: Альтернативи, 2001. 733 с.
35. Нахимов П. С. : Документы и материалы / Под ред. А. А. Самарова. Москва : Воениздат, 1954. 832 с.
36. Новиков Н. В. Адмирал Нахимов. Москва, 1944. 54 с.
37. Николай Первый и его время: док., письма, дневники, мемуары, свидетельства современников и тр. историков : [в 2 т. / сост., вступ. ст. и коммент. Б. Н. Тарасова]. М.: ОЛМА-Пресс, 2000–2002.
38. Оборона Севастополя: подвиги защитников. 2-е изд. СПб. : Изд. Комитета по восстановлению памятников Севастопольской обороны, 1904. 79 с.
39. Пирогов Н. И. Начала общей военно-полевой хирургии, ч. 2 (1866). Севастопольские письма (1850–1855) / [ред. 6-го тома С. А. Семека и С. А. Русанов ; сост. Я. И. Акодус]. Москва : Медгиз, 1961. 466 с.

40. Пирогов Н. И. Начала общей военно-полевой хирургии, ч. 1. Севастопольские письма / [ред. 5-го тома С. А. Семека и С. А. Русанов ; сост. Я. И. Акодус]. Москва : Медгиз, 1961. 638 с.
41. Пирогов Н. И. Севастопольские письма и воспоминания. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. 652 с.
42. Пирогов Н. И. Севастопольские письма Н. И. Пирогова, 1854–1855 / под ред. и с примеч. Ю. Г. Малиса. СПб. : Рус. хирургич. о-во Пирогова, 1907. 230 с.
43. Пометун О. І. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін. Київ : УОВЦ «Оріон», 2017. 288 с.
44. Рибалка І. К. Історія України. Частина 2. Від початку XIX століття до лютого 1917 року. Харків: Основа, 1997. 480 с.
45. Реєнт О. П. Історія України : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Реєнт, О. В. Малій. Київ : Генеза, 2017. 272 с.
46. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). Київ: Вид-во "Арій", 2016. 320 с.
47. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України, 2003. 340 с.
48. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Серія "Україна крізь віки". Т.9. Київ: Вид. дім "Альтернативи", 1999. 336 с.
49. Сергійчук В. І. Український Крим : наукове видання. Вишгород : ПП Сергійчук М.І., 2016. 362 с.
50. Сорочинська Н. М. Історія України : підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2017. 272 с. : іл.
51. Струкевич О. К. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2017. 240 с.
52. Тарле Е. В. Сочинения. (Крымская война. Ч. I): в 12 т. Т. 8. Москва: Из-во Акад. наук СССР, 1959. 560 с.

53. Тарле Е. В. Сочинения. (Крымская война. Ч. II): в 12 т. Т. 9. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1959. 628 с.
54. Тарле Е. В. Нахимов. Москва : Изд-во Академии наук СССР ; Ленинград : [б.и.], 1942. 127 с.
55. Тотлебен Э. И. Описание обороны г. Севастополя. Т. 1-2, СПБ, 1863-72.
56. Турченко Г. Ф. Антиукраїнські міфи в сучасних російських шкільних підручниках з історії 8–11 класів / Г. Ф. Турченко, К. Е. Крючкова // Zaporizhzhia Historical Review. Т. 10. № 62 (2025). С. 99-105.
57. Турченко Ф. Г. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. Київ : Генеза, 2017. 384 с.
58. Файджес Орландо. Крым. Последний крестовый поход. СПб. : Rosebud Publishing, 2021. 704 с.
59. Хибберт К. Крымская кампания 1854–1855 гг. Трагедия лорда Раглана. Москва : Центрполиграф, 2004. 348 с.
60. Хлібовська Г. М. Історія України : Підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. / Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук, І. І. Олевська. Тернопіль: Астон, 2025. 272 с.
61. Ченнык С. В. Крымская кампания (1854–1856 гг.) Восточной войны (1853–1856 гг.). Ч. 1. Вторжение. Севастополь: Изд-во Гала, 2010. 320 с.; Ч. 2. Альма. Изд-во Полмет ГМБХ, 2011. 320 с.; Ч. 3. Противостояние. Изд-во Полмет ГМБХ, 2011. 320 с.; Ч. 4. От Балаклавы к Инкерману. Севастополь, 2014. 304 с.; Ч. 5. Последний штурм. 2016. 319 с.
62. Шавшин В. Г. Альминское сражение 8 (20) сентября 1854 года. Симферополь : Таврия-Плюс, 1999. 211 с.
63. Шавшин В. Г. Балаклава: исторические очерки. Симферополь: Таврия, 1994. 160 с.
64. Шавшин В. Г. Бастионы Севастополя. Симферополь: Таврия плюс, 2000. 232 с.
65. Шавшин В. Г. Долина смерти. Севастополь; Киев, 2008. 184 с.

66. Шавшин В. Г. Севастополь в истории Крымской войны. Севастополь : Телескоп ; Киев : Арт-Политика,. 2004. 287 с.
67. Шевченко Л. В. М. І. Пирогов в Україні / Інститут історії України НАН України. Відп. ред акад. НАН України П. Т. Тронько. Київ: "Рідний край", 1996. 127 с.
68. Широкорад А. Б. Русско-турецкие войны: 1676–1918 гг. Москва : ГПИБ, 2008. 233 с.
69. Щупак І. Я. та ін. Історія України : підруч. для 9 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, І. Б. Гирич, Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, Д. О. Секиринський, Є. А. Врадій, К. Ю. Галушко, С. В. Громенко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, А. Л. Посунько, О. А. Репан, Б. В. Черкас. Київ : УОВЦ «Оріон», 2022. 370 с.
70. Яковлев Н. О книге Е. В. Тарле «Крымская война» // Большевик. 1945. № 13. С. 64–68.
71. Яремчук В. Історія України в російських шкільних підручниках з історії / В. Яремчук, А. Смирнов. Київ: Альмєнда, 2023. 31 с.
72. Яремчук В. Україна у шкільній історії путінської Росії (до 2021 р.) / В. Яремчук // УІЖ. 2023. Число 3. С. 176. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_3_11
73. Figes Orlando. The Crimean War: A History. New York: Metropolitan Books, 2010. 576 p.
74. Fletcher Ian, Ishchenko Natalia. Crimean War: A Clash of Empires. Spellmount Publishers Ltd., 2003. 557 p.
75. Fletcher Ian, Ishchenko Natalia. Battle of the Alma 1854. Pen and Sword Military, 2009. 256 p.
76. Fletcher Ian, Ishchenko Natalia. War in the Crimea: An Illustrated History. The History Press, 2014. 288 p.
77. Fletcher Ian, Ishchenko Natalia. Crimean War: A Clash of Empires. Spellmount Publishers Ltd., 2003. 557 p.

78. Gooch Brison D. A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War // The American Historical Review. Vol. 62. Iss. 1. 1956. P. 33–58.
79. Gooch Brison D. The New Bonapartist Generals in the Crimean War: Distrust and Decision-making in the Anglo-French Alliance. Springer. 1959. 289 p.
80. Gouttman Alain. La Guerre de Crimée: 1853–1856. Paris, S. P. M, coll. «Kronos», 1995.
81. Lambert Andrew D. The Crimean War: British Grand Strategy Against Russia, 1853–56. Manchester University Press, 1990. Ashgate Publishing, 2011.
82. Lambert Andrew. The Crimean War: A History, by Orlando Figes // Victorian Studies. Vol. 54. № 3. Special Issue: Papers and Responses from the Ninth Annual Conference of the North American Victorian Studies Association. Spring 2012. P. 565–567.
83. Monnier Luc. Étude sur les origines de la Guerre de Crimée. Geneva: Librairie Droz. 1977. 146 p.
84. Nicholson J. B. R. The British Army of the Crimea. Osprey Publishing, 1974. 48 p.
85. Pemberton William Baring. Battles of the Crimean War. New York: Macmillan Co., 1961. 239 p.
86. Royle Trevor. Crimea: The Great Crimean War, 1854–1856. London: Little, Brown & Company, 1999. 592 p.
87. Seaton Albert, Roffe Michael. The Russian Army of the Crimea. Osprey Publishing, 1973. 40 p.
88. Shepherd J. The Crimean Doctors: a history of the British medical services in the Crimean War. Liverpool University Press, 1991. Vol. 1–2. 720 p.
89. Sumner B. H. Krymskaya voina (The Crimean War). By E. V. Tarle // The Slavonic and East European Review. April 1947. Vol. 25. № 65. P. 578–582.
90. The origins of the Crimean War. Edited with an introduction by Brison D. Gooch. Lexington, 1969. 107 p.